

Отримано: 21 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 29 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: baranv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-94-103

Баран В. Україна: воєнне літо 1941 року / В. Баран // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 94–103.

УДК 94(477)«1941»

Володимир Баран

УКРАЇНА: ВОЄННЕ ЛІТО 1941 РОКУ*

У статті проаналізовано початковий період німецько-радянської війни на території України, зокрема діяльність радянських органів державної безпеки у червні–серпні 1941 року.

Ключові слова: Україна, німецько-радянська війна, радянські органи державної безпеки.

Владимир Баран

УКРАИНА: ВОЕННОЕ ЛЕТО 1941 ГОДА

В статье проанализировано начальный период немецко-советской войны на территории Украины, в частности деятельность советских органов государственной безопасности в июне–августе 1941 года.

Ключевые слова: Украина, немецко-советская война, советские органы государственной безопасности.

Volodymyr Baran

UKRAINE: WAR SUMMER 1941

The article is analyzed the initial period of the German-Soviet war on Ukrainian territory, in particular the activities of the Soviet state security bodies in June–August 1941.

Key words: Ukraine, German-Soviet war, Soviet state security bodies.

На світанку 22 червня 1941 року, після потужної артилерійської підготовки, німецька армія перейшла радянський кордон і розгорнула наступ проти частин Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Ворожа авіація нанесла численні бомбові удари по найбільших містах прибалтійських республік, Білорусі, Україні та Молдови. Розпочалася німецько-радянська війна.

У перші її години найвище політичне керівництво і військове командування СРСР сподівалися, що йдеться лише про прикордонний інцидент, про масштабну провокацію. Проте хід подій на всьому західному кордоні країни, від Балтики аж до Чорного моря, а згодом заяви німецького посла в Москві і міністра закордонних справ Німеччини по берлінському радіо засвідчили, що гітлерівський режим розпочав наперед сплановану і ретельно підготовану агресію проти Радянського Союзу.

У полудень 22 червня, коли вороже вторгнення вже набрало загрозливого розмаху, по радіо від імені радянського уряду виступив заступник голови РНК СРСР, нарком закордонних справ В. Молотов. У його зверненні до народу прозвучав емоційний заклик до захисту країни і протидії загарбникам. Високий урядник прагнув заспокоїти громадян і вселити в серця людей впевненість у майбутній перемозі: «Наше діло праве. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами!» [1].

Звістка про початок війни викликала величезне занепокоєння в суспільстві. Тривалий час в країні говорилося про можливу війну, повсюдно велася так звана оборонна робота, ідеологічна, морально-психологічна і військово-технічна підготовка населення. Однак коли нацистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз, а війна з очікуваної стала реальною, більшість громадян країни пережила справжнє потрясіння, почуття глибокої тривоги і розгубленості.

22 червня 1941 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних на території 14 військових округів, зокрема Київського особливого, Одесь-

* Автор висловлює щирю подяку пану Сергію Кокіну за допомогу в доборі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

кого і Харківського. Мобілізації підлягали військовозобов'язані, які народилися з 1905 року по 1918 рік включно [2]. На основі Київського особливого військового округу було сформовано Південно-західний фронт, на основі Одеського округу – 9-ту армію, а на базі переміщеного на південь управління Московського військового округу – Південний фронт.

Тоді ж, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, в окремих місцевостях країни було введено військовий стан. Він поширювався на сім союзних республік, у тому числі на Українську РСР, а також на низку автономних республік та областей Російської Федерації. В оголошених місцевостях усі функції державної влади в області оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки належали військовим радам фронтів, армій, військових округів або вищому командуванню військових з'єднань.

Військова влада отримала право залучати громадян до трудової повинності, охорони різноманітних об'єктів, встановлювати «військово-квартирний обов'язок» для розквартирування військових частин та установ, оголошувати так звану авто-гужову повинність для задоволення військових потреб, вилучати транспортні засоби та інше необхідне майно не лише в державних, громадських і кооперативних підприємств та організацій, але й в окремих громадян.

Цей указ передбачав, що військова влада могла регулювати роботу установ, організацій і підприємств, забороняти появу на вулиці після певного часу, здійснювати обшуки і затримання підозрілих осіб, виселяти із зазначених територій соціально небезпечних осіб тощо. Всі кримінальні справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, передавалися на розгляд військових трибуналів [3]. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали [4].

23 червня 1941 року, за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, була створена Ставка головного командування, яку очолив нарком оборони СРСР С. Тимошенко [5]. Через тиждень ЦК ВКП(б), Президія Верховної Ради СРСР і РНК СРСР сформували Державний комітет оборони (ДКО) як надзвичайний вищий орган, що зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні. Головою ДКО став Й. Сталін, його заступником – В. Молотов, а членами – Л. Берія, К. Ворошилов і Г. Маленков (у 1942–1944 рр. до його складу введено М. Вознесенського, А. Мікояна, Л. Кагановича і М. Булганіна).

З перших днів війни чимало радянських громадян демонстрували цілковиту підтримку держави, заявляли про свою готовність стати на захист країни. Тисячі добровольців подавали заяви у військові комісаріати з бажанням потрапити на фронт, входили до складу народного ополчення, робили матеріальні внески у фонд оборони. Однак з початком війни не менш виразно виявились внутрішні суперечності радянського суспільства, неприйняття частиною громадськості пануючої системи, невдоволення багатьох людей політикою влади, а також звичайні в такій ситуації почуття страху, непевності, нерішучості тощо.

Ще в лютому 1941 року відбувся поділ НКВС СРСР на два народні комісаріати – внутрішніх справ і державної безпеки. На НКДБ СРСР покладалися завдання з ведення розвідувальної роботи за кордоном; боротьби з підіривною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок в СРСР; оперативної розробки і ліквідації залишків антирадянських партій і контрреволюційних формувань серед різних прошарків населення в країні; у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства і т. п.; охорони керівників партії та уряду [6]. В липні 1941 року НКДБ СРСР було ліквідовано, а його апарат увійшов до складу НКВС СРСР.

У зв'язку з розгортанням бойових дій з Німеччиною НКДБ СРСР видав 22 червня 1941 року директиву № 127/5809 про заходи органів державної безпеки. У ній говорилося про необхідність мобілізації оперативно-чекістського апарату, вилучення контрреволюційного і шпигунського елемента, попередження шкідницько-диверсійних актів у народному господарстві, насамперед на підприємствах оборонної промисловості і залізничному транспорті. Спільно з НКВС СРСР органи безпеки мали забезпечувати охорону найважливіших господарських об'єктів.

Через два дні нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписав директиву народним комісаріатам держбезпеки республік, управлінням держбезпеки країв і областей прикордонної смуги. У документі визначалися завдання органів НКДБ на період війни, зокрема пропонувалося форсувати евакуацію арештованих із західних районів країни, вивезти у тиллові органи НКДБ архівні документи та інші секретні матеріали, не залишати без спеціального дозволу обслуговувані території, боротися з парашутними десантами противника й рішуче придушувати всілякі антирадянські прояви.

Місцеві структури НКДБ продовжували ретельний контроль за різними групами суспільства. Вони здійснювали перлюстрацію кореспонденції, простежуючи настрої населення і фіксуючи найменші прояви нелояльності владі. Вони виявляли усіх невдоволених і навіть нестійких громадян, ізолюючи так званий антирадянський і контрреволюційний елемент. З документів НКДБ УРСР видно, що в перші дні війни значну частину населення охопила паніка і що мешканці міст, зокрема, масово кинулися до магазинів робити запаси продуктів [7].

Так, за 25 червня 1941 року працівники 4-го відділу НКДБ УРСР здійснили перлюстрацію майже 6,9 тис. листів, з яких 195 містили повідомлення «негативного і навіть провокаційного характеру...». У них говорилося про черги до магазинів, відсутність продуктів харчування, високі ціни на базарах, руйнівні наслідки німецьких бомбардувань, велику кількість вбитих і поранених, про масову втечу людей з Києва тощо. Усі вилучені документи направлялися в 3-є Управління НКДБ УРСР для оперативного використання [8].

Такі панічні настрої охопили не тільки багатьох рядових громадян, але й чимало керівників місцевого рівня. У ЦК ВКП(б) надходили телеграми і доповідні записки з прифронтових територій, в яких повідомлялося про ганебну поведінку ряду командирів, партійних і радянських чиновників. Вони нехтували виконанням службових обов'язків, займаючись виключно особистими справами. В одній з таких записок мовилося, що тимчасовим успіхам ворога значною мірою «сприяла паніка, що панує в командній верхівці окремих військових частин, і панічна бездіяльність в місцевих партійних і радянських органах» [9].

В оперативному зведенні конвойних військ НКВС СРСР зазначалось, що 23 червня 1941 року об 11 годині 30 хвилин адміністрація покинула тюрму № 1 м. Львова [10]. У наказі наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальнику Управління НКДБ по Львівській області І. Ткаченку говорилося: «Вашу поведінку і поведінку оперативного складу, що залишили ганебно Львів без усіляких на те причин – розцінюю як таку, що межує зі зрадою батьківщини». Нарком ставив завдання забезпечити порядок у Львові і вимагав: «Приховати від місцевого населення всі наслідки Вашої паніки». Згадані в наказі події сталися приблизно за тиждень до того, як частини Червоної армії залишили місто [11].

У донесенні начальника Політичного управління Південного фронту повідомлялося: «Серед більшості місцевих цивільних радянських і партійних організацій панує повна розгубленість. Керівники районів «сидять на чомоданах», припиняють свою діяльність і першими втікають ще задовго до того, як з'явився ворог в їх районах». Начальник Політуправління фронту зазначав, що, як правило, бездіяльність виявляли місцеві органи влади, що знаходилися в 70–100 кілометрах від лінії фронту. Керівники цих органів «панічно евакуюють свої сім'ї, залишаючи напризволяще населення, яке підлягає евакуації» [12].

У перші тижні війни став помітно наростати потік біженців, які втікали із західних областей України в центральні та східні райони республіки. Таке масове стихійне переміщення населення викликало занепокоєння радянських органів безпеки, що прагнули організувати «ретельну фільтрацію» біженців. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко вважав, що контрольно-пропускні пункти зони загородження не забезпечували надійної перевірки втікачів і не запобігали просочуванню ворожих елементів у глиб країни. Він твердив, що перебування їх у прифронтовій зоні чи в містах східної частини України «вкрай небажане».

Тож у записці від 30 червня 1941 року, адресованій Л. Берії, нарком пропонував організувати евакуаційні приймальні пункти для біженців із західних областей України, звідки поступово перевозити втікачів у віддалені райони СРСР, «не допускаючи осідання їх на території України». В. Сергієнко пропонував організувати п'ять «евакоприймачів» у Кам'янець-Подільській області (в містах Кам'янець-Подільську, Старокостянтинові, Шепетівці, Проскурові, Волочиську), два – у Житомирській області (у містах Новоград-Волинську та Бердичеві) і по одному – в Ізмаїльській (у місті Аккермані), Одеській (в Овідіополі) та Чернівецькій (у Хотині) областях [13].

Найвище політичне керівництво країни і військово командування, ЦК КП(б)У і РНК УРСР вживали заходи для стабілізації становища в прифронтовій смузі. Органи державної безпеки своїми методами протидіяли проявам зневіри і панікерства, стримували розповсюдження негативної для влади інформації, яка викликала неспокій серед громадськості. На початку липня Президія Верховної Ради СРСР затвердила указ про відповідальність за поширення неправдивих чуток, які збуджують тривогу серед населення. Указ передбачав за такі дії суворе покарання – тюремне ув'язнення за вироком військового трибуналу на строк від двох до п'яти років [14].

У місцевостях, де було запроваджено військовий стан, і в тих районах, де велися воєнні дії, військовим радам фронтів надавалося право затверджувати вирoki військових трибуналів про вищу міру покарання з їх негайним виконанням. У кінці червня ведення слідства у всіх справах про зрадників батьківщини, що втекли за кордон, крім військовослужбовців, покладалося на органи НКДБ, а нагляд за слідством – на прокурорів військових округів. Розслідування у справах членів сімей зрадників батьківщини пропонувалося проводити в 10-денний строк. До відповідальності притягували тільки тих членів сімей, які на момент здійснення злочину проживали разом із зрадником батьківщини чи перебували на його утриманні [15].

Важливим завданням «силових» структур в початковий період війни стала боротьба з парашутними десантами противника. З цією метою, за постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 року, при міських, районних відділах і відділеннях НКВС почалося створення винищувальних батальйонів чисельністю 100–200 осіб кожний. До них вступали не тільки представники партійного, комсомольського і радянського активу, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, інженерно-технічні працівники. Батальйони озброювалися кулеметами, гвинтівками, револьверами, а по можливості – ще й гранатами [16].

За офіційними даними, на початку липня 1941 року в Україні було створено 657 винищувальних батальйонів, в яких налічувалось 158,7 тис. бійців. Поряд з цим формувалися відповідні групи сприяння: їх число досягало 18 тис., вони об'єднували понад 200 тис. осіб. Протягом червня-липня винищувальні батальйони Київської, Одеської, Чернігівської, Запорізької і Кіровоградської областей затримали 98 німецьких шпигунів, диверсантів і льотчиків збитих ворожих літаків [17]. Крім того, бійці батальйонів освоювали військову справу, вчилися володіти зброєю, займалися охороною важливих військових і господарських об'єктів та ін.

У перші дні війни нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов видав директиву за № 2445/М, в якій ставив питання про вивезення із західних регіонів СРСР у центральні і східні райони країни більшості арештованих. Він доручав керівникам місцевих органів НКДБ негайно повідомити загальну чисельність в'язнів, визначити контингент для відправки, а також скласти списки тих, кого ці керівники вважали доцільним розстріляти [18]. Стрімкий наступ німецьких військ значно ускладнював виконання завдання, тому в наступні дні НКДБ СРСР настійно вимагав форсувати евакуацію арештованих.

Найбільш драматичним було становище в'язнів у тюрмах західних областей України. Тут знаходилось багато учасників українського і польського підпілля, які активно протидіяли встановленню сталінського режиму в краї і яких влада вважала особливо небезпечними злочинцями. План евакуації з тюрм НКВС і НКДБ західного регіону УРСР був підписаний заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим і передбачав необхідність якнайшвидшого вивезення в глиб Радянського Союзу 23 236 осіб. Зокрема, передбачалося вивезти зі Львова 4591 особу, Станіслава – 2511, Чернівців – 2060, Луцька – 1999, Тернополя – 1577, Самбора – 1283, Чорткова – 1279, Рівного – 896 осіб та ін. [19].

Проте значну частину в'язнів, насамперед звинувачених у політичних злочинах, жорстоко страшили в таборах, а також під час евакуації, що здійснювалась пішим порядком. У доповідній записці від 12 липня 1941 року начальника Тюремного управління НКВС УРСР А. Філіппова, адресованій заступнику наркома В. Чернишову і начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, наводились деякі відомості про вказані події. Так, у Львівській області з тюрм «вибуло по 1-й категорії», тобто було страчено, 2464 особи. За словами А. Філіппова, «в'язні поховані в ямах, викопаних у підвалах тюрм, а в м. Злочеві [Золочеві] в саду».

У містах Самборі й Стрию було знищено 1101 особу, у Станіславі, Коломиї і Печеніжині – 1000 арештованих. У м. Тернополі при відступі вбито 560 в'язнів: «поховання здійснено у викопаних спеціально з цією метою ямах, однак частина [страчених] 197 чол. поховані в підвалі НКДБ, неглибоко дуже закопані...» У м. Бережанах було вбито 174 особи: «Поховання здійснено на території військової частини (стара фортеця). Із загальної кількості вибулих по 1-й категорії залишилося в підвалі тюрми 20 чоловік...». Під час перевезення 40 розстріляних в'язнів до місця поховання машина НКВС потрапила під бомбардування, а тому вбитих «встигнули тільки скинути з машини».

Багато в'язнів було страчено в інших тюрмах західних областей України. Зокрема, в Дубно вбито 230 осіб, Ковелі – 195, Володимирі-Волинську – 36. За словами А. Філіппова, у Чернівецькій області «всі засуджені до ВМП [вищої міри покарання] розстріляні, також вибуло 16 чол. по 1-й категорії за-

суджених і підслідних за к-р [контрреволюційними] статтями, які знаходилися на момент евакуації в лікарні». З документів НКВС СРСР відомо, що частину в'язнів із західних областей УРСР евакуювали залізницею в центральні і східні райони республіки. Окремих в'язнів, засуджених за побутові, службові та інші дрібні злочини, в ході евакуації звільнили.

У доповідній записці від 31 липня 1941 року заступника начальника Тюремного управління НКВС УРСР Демехіна, що адресована начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, зазначалося: під час евакуації в'язнів пішим порядком з тюрми м. Чорткова при спробі втекти розстріляно 123 в'язнів-оунівців. 20 липня в м. Умані за розпорядженням військового прокурора фронту і заступника наркома державної безпеки УРСР І. Ткаченка було страчено і закопано 767 в'язнів, евакуйованих з Чорткова. Цю страту Демехін пояснював наближенням противника, що знаходився в 20–30 км від м. Умані [20].

У документах Тюремного управління НКВС СРСР наводились загальні підсумки евакуації в'язнів. Станом на 22 січня 1942 року, з тюрем НКВС–УНКВС було евакуйовано 141 527 осіб, зокрема з тюрем України – 45 569. При цьому подавалась також статистика «вибулих» в ході евакуації в УРСР: розстріляно в тюрмах – 8789 осіб, звільнено при евакуації – 4568, залишилось невивезеними на окупованій території – 3536, вмерло в дорозі – 312, звільнено внаслідок «нападу банди» – 270, втекло від конвою – 155, розстріляно в дорозі при придушенні опору – 123, «незаконно розстріляно конвоем» – 55, вбито при спробі втечі – 48, загинуло в дорозі при бомбардуванні – 17 осіб. «Всього вибуло» – 17 873 особи [21].

З початком війни розгорнулася масштабна мобілізація, що торкнулась мільйонів військовозобов'язаних. У західних областях України через швидкий наступ противника військові комісаріати не змогли виконати визначені завдання. Проте в інших районах УРСР мобілізація загалом пройшла успішно: так, з Київської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Ізмаїльської, Сталінської, Полтавської, Сумської і Чернівецької областей в ряди Червоної армії і Військово-морського флоту було призвано майже 1,4 млн осіб. За неповними даними, в інших областях України мобілізовано близько 500 тис. осіб. Загальна кількість мобілізованих в республіці сягала близько 2 млн осіб [22].

Мобілізовані в областях Київського особливого військового округу скеровувались в діючі і резервні частини та з'єднання Південно-західного фронту. Мобілізовані в областях Одеського військового округу, а також в Молдавській РСР і Кримській АРСР, що входили до складу цього округу, поповнювали війська Південного фронту. Однак при формуванні нових військових частин і з'єднань відчутно бракувало озброєння, оскільки значна частина армійських запасів зосереджувалась в прикордонних районах і була втрачена після відступу Червоної армії. У зв'язку з цим бійці нових частин нерідко змушені були самі здобувати собі зброю в бою, йдучи, за словами О. Солженіцина, «з палками на танки».

У кривавих оборонних боях радянські війська відчайдушно стримували противника, причому нерідко – ціною власного життя. Групі армій «Південь», що здійснювала наступ на території України, протистояли радянські війська Південно-західного фронту в складі 5-ї, 6-ї, 26-ї і 12-ї армій та Південного фронту в складі 9-ї та 18-ї армій. Командувачем Південно-західного фронту був генерал М. Кирпонос, членом Військової ради – корпусний комісар М. Вашугін (згодом – дивізійний комісар Є. Риков), начальником штабу – генерал М. Пуркаєв (згодом – генерал В. Тупиков). Командувачем Південного фронту був генерал І. Тюленев, членом Військової ради – армійський комісар 1-го рангу О. Запорожець, а начальником штабу – генерал Г. Шишенін.

10 липня 1941 року ДКО прийняв рішення про створення трьох головнокомандувань: Північно-західного, Західного і Південно-західного напрямків. Головнокомандувачем Південно-західного напрямку став С. Будьонний, членом Військової ради – М. Хрущов, начальником штабу – О. Покровський. Цьому напрямку підпорядковувались війська Південно-західного і Південного фронтів, Чорноморський флот і Дунайська флотилія. За тією ж постановою Ставка головного командування була реорганізована в Ставку верховного командування (з 8 серпня – Ставку верховного головнокомандування) на чолі з Й. Сталініним.

Та все ж становище на фронтах стрімко загострювалось, людські втрати драматично зростали. За три тижні ворог просунувся в глиб Радянського Союзу на північно-західному напрямку на 450–500 кілометрів, на західному – на 450–600 і на південно-західному – на 300–350. Страшні випробування війни виявились під силу далеко не всім, що породило досить гостру проблему – дезертирство. Для

протидії цьому явищу стали діяти так звані оперативні заслони Особливих відділів НКВС, а також загороджувальні загони військ НКВС. З початку війни по 10 жовтня 1941 року оперативні заслони затримали 249,9 тис. осіб, а загороджувальні загони з охорони тилу – 407,4 тис. осіб.

Серед затриманих були військовослужбовці, які втекли з фронту, свідомо себе скалічили, відстали від військових підрозділів тощо. За вказаний період Особливі відділи НКВС арештували 25 878 осіб, а решту затриманих у складі спеціально сформованих частин відправили на фронт. Арештованих звинувачено в дезертирстві – 8,8 тис. осіб, поширенні провокаційних чуток – 3,9 тис., боягузтві і панікерстві – 2,6 тис., зраді – 2,6 тис., завданні собі каліцтва – 1,6 тис., шпигунстві – 1,5 тис та ін. За вироками військових трибуналів було розстріляно 10 201 особу, в тому числі перед строем – 3321 особу. Найбільше арештованих і страчених було на Західному фронті – 4 тис. осіб, Південному – 3,6 тис., Північно-західному – 3,4 тис., Південно-західному – 3,2 тис. [23].

У серпні 1941 року Верховний головнокомандувач Й. Сталін підписав наказ № 270 Ставки верховного головнокомандування, який стосувався боротьби з дезертирством. У цьому документі ставилась вимога негайно знімати з посад командирів батальйонів і полків, які виявляли нерішучість в бою. Усіх дезертирів з числа командирів і політпрацівників розстрілювати на місці, їхні сім'ї піддавати арешту як сім'ї зрадників батьківщини. У ворожому оточенні битися до останньої можливості і всіма доступними засобами знищувати тих, хто волітиме здатися в полон. Сім'ї полонених червоноармійців позбавити державної допомоги [24].

На початковому етапі війни постало питання збереження основних виробничих фондів, запобігання захопленню ворогом матеріальних і культурних цінностей, створення в східних районах СРСР потужної господарської бази для забезпечення оборони країни. З цією метою було проведено масштабне перебезування промислових і сільськогосподарських підприємств, освітніх, наукових і культурних установ, а також мільйонів людей в глиб Радянського Союзу. Згідно з постановою РНК СРСР, створено Раду з евакуації, яку очолив перший секретар ВЦРПС М. Шверник. В Україні діяла спеціальна комісія, якою керував заступник голови РНК УРСР Д. Жила.

У західних областях України в умовах відступу Червоної армії провести належну евакуацію майна і людей не вдалося. Навіть в Кам'янець-Подільській, Житомирській і Вінницькій областях здійснено лише часткову евакуацію. Проте у віддалених від фронту районах республіки за доволі короткий час під керівництвом місцевих органів влади було проведено значну роботу з евакуації. Завдяки напруженій праці робітників і колгоспників, службовців та інженерно-технічних працівників на схід країни вивезено 550 великих заводів і фабрик, чимало інших господарських об'єктів, багато цінного обладнання, сировини і матеріалів. На схід виїхало близько 3,5 млн людей.

Особливість цієї роботи полягала в тому, що підприємства оборонного значення працювали практично до останнього моменту, вивозились лише напередодні відступу Червоної армії. З початку липня 1941 року велась евакуація колгоспів, радгоспів і МТС, на схід відправлялися своїм ходом гурти громадської худоби в супроводі селян, так званих гонщиків. До середини жовтня з УРСР було вивезено майже 1,7 млн т зерна і 269,5 тис. т зернових продуктів. За кілька місяців з республіки евакуйовано низку інститутів Академії наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів, Київську та Одеську кіностудії, близько 300 членів творчих спілок – письменників, художників, композиторів.

Однак навіть при максимальній концентрації зусиль здійснити евакуацію всіх запланованих матеріальних і культурних цінностей з території республіки виявилось неможливо. Найвище політичне керівництво СРСР прийняло рішення не залишати ворогові цінного майна, знищувати перед відступом неевакуйовані підприємства, обладнання, машини, руйнувати шосейні дороги, залізниці, мости тощо. Ця робота покладалася на місцеве керівництво, дирекцію підприємств, а також на органи державної безпеки, зокрема на спеціальні оперативні групи. Траплялися випадки, коли місцеві чиновники завчасно наказували знищити державне майно, хоча противник знаходився на відстані 500 кілометрів [25].

У липні 1941 року нарком державної безпеки УРСР П. Мешик надіслав органам НКДБ шифртелеграму за № 22328, в якій вимагав перекинути в тил ворога численні диверсійні групи «із завданням палити хліб на корені і в скиртах». Такі дії представників влади викликали невдоволення багатьох людей, насамперед рядових селян. Вони вважали подібні акції злочинними і ставилися до підпалювачів як до бандитів. Нерідко навіть радянські партизани не знали про відповідні вказівки керівництва і виявляли рішучу незгоду з практикою знищення зерна. На думку цих партизанів, підпали позбавляли селян засобів для існування і таким чином настроювали їх проти радянської влади [26].

Подекуди при відступі Червоної армії місцеве керівництво роздавало населенню невивезене зерно. Доволі часто люди розбирали по домівках різні речі з підприємств та установ. Окремі громадяни користувалися панікою і безладом при відступі радянських військ і грабували склади, магазини тощо. Коли оперативні групи органів безпеки підривали численні об'єкти, які не вдалося вивезти на схід, частина населення гостро негативно сприймала такі дії. Одна з жінок у Сталінській області обурено говорила: «З шахти правителі повиїжджали, наших чоловіків забрали в армію, підірвали шахту, водогін, погнали худобу, а людям нічого не залишили» [27].

Серед першочергових завдань органів безпеки була боротьба з так званим контрреволюційним елементом. У директивах НКДБ СРСР ставилось завдання провести «вилучення» за діючими розробками і мобілізувати агентурну мережу для попередження будь-яких державних злочинів – повстань, диверсій, саботажу та ін. Здійснено арешти підозрюваних в антирадянській діяльності і причетності до українських націоналістичних організацій. На початку липня 1941 року ув'язнено членів «антирадянського націоналістичного угруповання», яке начебто існувало в Київському державному університеті. Арештовано вченого секретаря Інституту фольклору АН УРСР М. Нагорного та аспіранта Київського університету Ф. Лугового. Через кілька днів обидва були страчені.

Уже в перший день війни арештовано колишнього ректора, першого радянського керівника Львівського університету професора М. Марченка. За твердженням слідчих, під час роботи у Львові він начебто перекручував національну політику партії, «був тісно пов'язаний з націоналістичним елементом з числа студентів і професури». Його називали активним українським націоналістом і звинувачували в тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади. 23 червня 1941 року арештовано заступника декана юридичного факультету Київського університету Г. Александренка за звинуваченням у прослуховуванні ворожих радіостанцій, розповсюдженні провокаційних чуток, негативному ставленні до заходів партії та уряду [28].

На початку війни заступник наркома державної безпеки СРСР Б. Кобулов надіслав до Києва шифровку № 2391, вимагаючи негайно ліквідувати агентурну розробку «Ворони». Мова йшла про арешт архієпископа О. Громадського, єпископа П. Сікорського, священників С. Грушка, І. Карася, М. Тарнавського та ще кількох осіб. У липні було ув'язнено артиста Київського державного академічного театру опери та балету імені Т. Шевченка М. Донця. За звинуваченням в антирадянській агітації та розповсюдженні провокативних чуток арештовано польку за національністю С. Желондовську (розстріляна), німця Р. Шуберта, українців Г. Рябуху (страчений), М. Ємця (страчений), М. Шульгіну, Ф. Гавриленка та багатьох інших [29].

За два місяці, з 22 червня по 25 серпня 1941 року, органи безпеки арештували в Україні 5517 осіб, з них 2807 осіб «антирадянського елементу», 3015 – «підозрілого елементу», 695 – за спекуляцію. Найбільше арештовано в Сталінській, Харківській і Ворошиловградській областях – відповідно 1520, 1171 та 1146 осіб. На території Сумської області з 22 червня по 7 серпня «з метою прискікання ворожої діяльності контрреволюційно настроєного елементу» проведено 297 арештів. За той же період судовим органам направлено 123 справи на 125 осіб, з них судом розглянуто 100 справ на 100 осіб: 83 особи засуджено до виправно-трудових таборів строком від двох до десяти років, а 17 осіб – до вищої міри покарання [30].

В умовах війни найвище політичне керівництво країни вирішило переселити радянських громадян німецької національності, вважаючи їх потенційно небезпечними. Можливо, поштовхом до прийняття такого рішення послужило донесення штабу Південного фронту, надіслане 3 серпня 1941 року у Ставку верховного командування. У донесенні повідомлялося, що під час бойових дій на Дністрі «німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, які відходили», і що мешканці одного з німецьких сіл (назва не наводилась) зустрічали ворожі війська з хлібом і сіллю. Коли згадане донесення потрапило до Й. Сталіна, реакція виявилась очікуваною: «Треба виселити з тріском» [31].

Того ж місяця Ставка верховного головнокомандування сформувала 51-у Окрему армію, на яку покладалося завдання «очистити негайно територію [Кримського] півострова від місцевих мешканців – німців та інших антирадянських елементів». У другій половині серпня 1941 року було проведено евакуацію німецького населення з Кримської АРСР в Орджоникідзевський край Російської Федерації. Евакуації підлягали також комуністи і комсомольці, особи не тільки німецької національності, але й зв'язані з ними родинно представники інших національностей – поляки, росіяни, татари тощо. Всього з Кримської АРСР евакуйовано 59 744 особи, для цього використано 1299 вагонів.

26 серпня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про переселення німців з Республіки Німців Поволжя, Саратовської і Сталінградської областей. Переселення здійснювалось в Красноярський та Алтайський краї (відповідно 75 тис. і 95 тис. осіб), Омську і Новосибірську області Російської Федерації (85 тис. і 100 тис.), а також в Казахську РСР (125 тис.). Переселенню підлягали всі без винятку німці, які мешкали в містах і сільській місцевості визначених регіонів, у тому числі члени ВКП(б) і ВЛКСМ, – усього 479 841 особа. Президія Верховної Ради СРСР затвердила відповідні укази [32].

В кінці серпня 1941 року, за пропозицією НКВС СРСР, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ще одне аналогічне рішення – «Про німців, що проживають на території Української РСР». У ньому йшла мова про мешканців Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило арештувати німців, що перебували на обліку «як антирадянський елемент», а решту працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років «мобілізувати в будівельні батальйони і передати НКВС для використання в східних областях СРСР» [33]. За повідомленням Л. Берії, з 2 по 5 вересня 1941 року на території Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей було арештовано 7091 особу німецької національності. Чоловічу частину німецького населення вказаних областей в кількості 13 484 особи мобілізовано і під конвоєм відправлено на будови ГУЛАГу НКВС СРСР [34].

22 вересня 1941 року Державний комітет оборони постановив, услід за згаданими арештами і мобілізацією, провести масову депортацію німецького населення із Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей УРСР. Згідно з цим документом, передбачалось насильницьке виселення 109 487 осіб, проте на практиці органам НКВС вдалося вивезти до Казахстану й Новосибірської області РСФСР 102 578 осіб, тобто 93,7 % до «плану». Крім того, протягом 1941 року сталінський режим депортував також 1500 громадян німецької національності з Харківської області, 6000 осіб – із Одеської, 3200 осіб – із Дніпропетровської [35].

Поряд із відступом радянських військ відбувалась евакуація місцевих органів державної безпеки. НКДБ СРСР ставив вимогу залишити весь негласний штатний апарат на території, що потрапляла під контроль противника. Цей апарат належало поділити на невеликі резидентури для організації підпільної роботи і ведення активної боротьби з ворогом. Слід було підготувати конспіративні та явочні квартири, фіктивні документи та інші необхідні засоби – зброю, вибухівку, радіостанції тощо. Органам НКДБ дозволялось евакуюватися лише з останніми частинами Червоної армії і доручалося знищити все, що могло бути корисним противнику, – заводи, фабрики, електростанції та ін. [36].

Одним із головних завдань НКДБ на початку війни стало створення партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп, покликаних діяти в тилу німецьких військ. У прифронтовій смузі й насамперед у західних областях України вирішити поставлені завдання належним чином не вдалося, на це просто бракувало часу. Однак в центральних і східних областях республіки місцеві комітети КП(б)У та органи НКДБ УРСР зуміли провести значну роботу, спрямовану на організацію руху опору. До складу партизанських загонів і диверсійних груп входили не тільки чекісти, міліціонери, партійні і радянські працівники, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, бійці винищувальних батальйонів тощо.

У липні 1941 року НКДБ УРСР створив три партизанські полки, які налічували по тисячі бійців кожний і діяли в Київській та Житомирській областях. Проте 1-й і 2-й полки полягли в боях із ворогом, їхні командири О. Чехов і В. Щедрин загинули [37]. Досвід показав неефективність використання великих підрозділів: полки згодом були розформовані, а партизанські загоны стали комплектуватися переважно з 20–25 бійців. Місцеві органи влади і НКДБ, при допомозі відповідних служб Червоної армії, задалегідь готували місця базування партизанських загонів: як правило, в кожному районі закладались кілька баз і складів зі зброєю, продовольством, медикаментами та іншим важливим спорядженням.

У серпні 1941 року для керівництва діяльністю партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп було сформовано 4-й відділ НКВС УРСР, на чолі якого став майор держбезпеки Т. Строкач. До його штату увійшли працівники органів безпеки, евакуйовані з окупованих областей, а також командири прикордонних військ НКВС УРСР. За липень-вересень 1941 року в республіці створено і відправлено в тил противника 122 партизанські загоны, які налічували 5809 осіб, та 69 диверсійних груп чисельністю 743 особи. Крім того, залишено в тилу ворога в районах Сумської, Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Кіровоградської областей 192 партизанські загоны і диверсійні групи, до яких входило 5440 осіб [38].

Перед радянськими партизанами ставилися численні завдання: руйнувати комунікації і господарські об'єкти, підривати поїзди, автомашини і військову техніку, розповсюджувати антифашистські листівки, звільняти полонених червоноармійців, знищувати живу силу противника, «проведення диверсій і терору» [39] тощо. Диверсійні групи склалися лише з кількох осіб і займалися насамперед розвідувальною роботою, ліквідацією пособників ворога, представників нацистської адміністрації та ін. У тил відправлялися також диверсанти-одинаки, агенти розвідувальних відділів органів безпеки, що отримували особливо важливі завдання і яких в документах НКВС інколи називали бойовиками.

Для налагодження підпілля створювалися резидентури, що керували агентурним апаратом в тилу противника. Цей апарат складався з агентів-одинаків та агентурних груп, які налічували по тричотири особи кожна. Так, в м. Одесі було сформовано дві самостійні центральні резидентури 1-го Управління НКВС СРСР, а в районах Одеської області – 29 резидентур з 108 агентами, 125 агентами-одинаками і 25 сигнальниками. Резидентури забезпечувалися зброєю, продовольством, радіостанціями, конспіративними та явочними квартирами. Обидві центральні резидентури в Одесі розміщувалися в катакомбах, а явочними квартирами в місті мали служити перукарня, їдальня та ларьок [40].

На початковому етапі війни в Україні було сформовано чимало партизанських загонів і диверсійних груп. Частина з них закріпилася на визначеній території і почала боротьбу з нацистами. Проте не всі учасники партизанського руху витримували суворі воєнні випробування, деякі бійці не хотіли наражатися на небезпеку, виходили зі складу загонів, реєструвалися в німецьких комендатурах тощо. З різних причин значна частина залишених і переправлених за лінію фронту партизанських загонів і диверсійних груп розпалася, повернулася назад, втратила зв'язок з центром, а також була викрита противником [41].

Влітку 1941 року частини Червоної армії продовжували відступати на схід. Водночас відбувалась евакуація місцевих структур НКДБ і НКВС, які перебиралися до Києва. Німецькі війська розгортали наступ на столицю України, поволі стискаючи кільце облоги. В обороні міста брали участь не лише червоноармійці, але й бійці винищувальних батальйонів, партизанських загонів, народні ополченці. Головнокомандувачем Південно-західного напрямку замість С. Будьонного став С. Тимошенко, але врятувати становище було вже неможливо. 19 вересня 1941 року ворожі війська захопили Київ, полонивши сотні тисяч радянських солдатів та офіцерів.

З наведеного фактичного матеріалу видно, наскільки складним і напруженим видалися перші місяці війни для населення України, які випробування випали на долю тодішнього покоління українців і представників інших національностей, що мешкали в республіці. Поряд із заходами, спрямованими на оборону країни від нацистської агресії, на евакуацію виробничих потужностей на схід СРСР, організацію партизанського руху в тилу ворога, сталінський режим продовжував традиційну політику переслідування і фізичного знищення політичних супротивників, придушення найменших проявів непокори владі.

Список використаних джерел і літератури

1. *Правда*. 1941. 23 июня.
2. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. Москва, 1945. С. 97.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф 13. Спр. 683. Арк. 20–22.
4. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 228–231.
5. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 162. Д. 360. Л. 22.
6. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. Т. 1. Накануне войны (1939 – июнь 1941). Москва, 1985. С. 287–288.
7. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 24–25.
8. Там само. Ф. 16. Оп. 84. Спр. 8. Арк. 90, 166, 174. Див. також: Бажан О. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 2. С. 7–47.
9. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 11.
10. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 34.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 297–298.
12. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 45, 46.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 208–209.
14. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 247.
15. Мозохин О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Жуковский; Москва, 2006. С.223, 224.

16. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 52–53; Ф. 9. Спр. 41. Арк. 95–104.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. Киев, 1975. С. 92.
18. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 192.
19. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 3–5. Про трагедію в'язнів у тюрмах західних областей України див. також: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2003; Ropiński K., Kokurin A., Gurjanow A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995; Musiał B. Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. Warszawa, 2001.
20. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 22. Л. 165, 166. Про розстріли в тюрмах західних областей України див.: ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 2. Арк. 43–49; Т. 6. Арк. 25–33; Спр. 11. Арк. 82–102, 106–113. Про розстріли в тюрмах м. Сталіно, м. Херсона див.: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99609. Т. 1. Ч. 4. Арк. 7–15; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 427–433.
21. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 224, 225, 229.
22. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. С. 89.
23. Российский государственный архив новейшей истории. Ф. 89. Оп. 18. Д. 8. Л. 1–3. Див. також: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 4. Арк. 348–351; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 25–26, 30–31.
24. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7.
25. Там само. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 190–191.
26. Там само. Ф. 60. Спр. 29390. Арк. 26–27.
27. Там само. Спр. 28202. Арк. 21, 22; Спр. 28614. Арк. 12 зв.; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 327.
28. Там само. Ф. 6. Спр. 51597-фп. Арк. 1–2, 19–20; Ф. 6. Спр. 31982-фп. Арк. 3–4; Спр. 18937-фп. Арк. 28–28 зв.
29. Там само. Ф. 6. Спр. 68191-фп. Арк. 25–25 зв.; Спр. 66762-фп. Арк. 24–25; Спр. 57504-фп. Арк. 30–30 зв.; Спр. 66761-фп. Арк. 19–19 зв.; Спр. 66767-фп. Арк. 42–43 зв.; Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1. С. 196, 197.
30. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 356; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 9–10.
31. Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2. С. 99.
32. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99611. Арк. 97–98; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 1–3; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 80–81; Айсфельд А., Мартыненко В. Вказана праця. С. 100, 101; Бажан О. Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни: через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. Вип. 26. Київ, 2004. С. 159. У вересні–грудні 1941 року з Криму було депортовано ще 1900 німців.
33. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 21.
34. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва, 2005. С. 348.
35. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». Москва, 2006. С. 79, 80; Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва, 2005. С. 94; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. *Політика і час*. 1992. № 9–10. С. 66.
36. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 97–99.
37. Веденеев Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 320.
38. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 134–143, 146–161.
39. Там само. Спр. 99609. Т. 50. Арк. 1–5.
40. Там само. Ф. 62. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 79–88.
41. Там само. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 239–242, 260–262. Спр. 83563. Т. 16. Арк. 69–75.